

Monitoringsrapport TransForum 2008

Geen angst voor inhoudelijkheid

Metropolitan Agriculture

“A deliberately designed system of intelligently connected production sites that use the available resources, conditions and infrastructure in metropolitan areas to produce material and immaterial demands for the same metropolitan area”

Julia Wittmayer
Henk Diepenmaat
Sander Mager

Dutch Research Institute for Transitions (DRIFT)
December 2008

Inhoud

Overzicht tabellen en afbeeldingen	3
1. Inleiding.....	4
2. De landbouw in Nederland – een transitieveld in woord en beeld.....	5
2.1. De theorie: Transitie en transitie management	5
2.2. De overheid: Op weg naar een transitie in de landbouw.....	7
2.3. Het duurzaamheidsaspect: Gedachten over een duurzame landbouw	8
2.4. De uitgangssituatie: Gedachten over structuur, cultuur en werkwijze.....	9
2.5. Het ‘product’: TransForum	11
3. Transitie monitoring: het raamwerk en de indicatoren	13
3.1. Het raamwerk: Transitie monitoring.....	13
3.2. De methodiek: Indicatoren.....	15
4. Bevindingen en suggesties	22
4.1. Indicator 1: TransForum’s visie als transitievisie	22
4.2. Indicator 2: Fit van TransForum visie en projectportfolio.....	27
4.3. Indicator 3: Fit van TransForum visie en heersende visies rond duurzame landbouw	32
4.4. Afsluitend	37
Appendix A.....	39
Appendix B.....	40
Bibliografie	41

Overzicht Tabellen en Afbeeldingen

I

Inleiding

TransForum, het innovatieprogramma voor de landbouw en opgericht door KOMBI-partijen¹, heeft het over de agro-sector en groene ruimte en daarnaast ook over de agro-food sector. Waar gaat het dan over in de ‘de agro-food sector’? Volgens Snijders et al. (2007: 21) gaat het “om sectoren met relatieve bulkproducten, om sectoren met grote gespecialiseerde producten met complexe netwerken en om sectoren met nicheproducten. Het betreft zowel kleine sectoren, die werk verschaffen aan hooguit duizend mensen, als grote sectoren met vele tienduizenden werknemers. Er zijn sectoren waar enkele bedrijven de hele sector domineren – in Nederland en wereldwijd – en er zijn sectoren die hoofdzakelijk bestaan uit MKB.”.

Dit rapport maakt deel uit van de continue transitie-monitoringsactiviteiten binnen TransForum in het kader van het zogenoemde PIZZA-programma. In samenwerking van KSI, PSIBouw, Leven met Water, Transumo, Delft Cluster, TransForum en Ruimte voor Geo-Informatie wordt een raamwerk ontwikkeld voor het monitoren van transitie. Deze rapport is een opvolger van het eerste rapport van Henneman (2007) Scherp kijken gericht navigeren.

Naar deze korte inleiding, wordt in hoofdstuk 2 de landbouwsector in Nederland als transitieveld beschreven. Er wordt erop ingegaan wat transitie zijn, welke rol de overheid speelt, wat een duurzame landbouw is en hoe de uitgangssituatie in transitie termen beschreven kan worden. Afgesloten wordt dit hoofdstuk met achtergrondinformatie over TransForum.

In het derde hoofdstuk wordt de stand van zaken van het transitie-monitoringsraamwerk beschreven en de indicatoren voor de volgende analyse uitgelegd. Op basis van de behoeften van TransForum en het raamwerk focussen deze op de (ontstaande) visie voor de Nederlandse landbouw van TransForum: Metropolitan Agriculture.

Zowel de discussie, de bevindingen als ook de stuursuggesties zijn in hoofdstuk vier te vinden. De dataverzameling en de analyse vonden plaats in de periode oktober – december 2008 en zijn meestal gebaseerd op secundaire bronnen.

¹ KOMBI-partijen: Kennisinstellingen, Overheden, Maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven en intermediairs. (Rotmans 2003: 54)

2.

De landbouw in Nederland – een transitieveld in woord en beeld

Dit hoofdstuk geeft geen chronologisch overzicht van de gebeurtenissen in de landbouw in de afgelopen decennia². Het maakt de verbinding tussen transitie en landbouw helder. Het begint daarom met een inleiding in het theoretische kader van transitie en transitie management. Het tweede deel gaat in op de rol van de overheid bij het initiëren van een transitie naar een duurzame landbouw. Deze transitie is niet zomaar een transitie in de landbouw, het is er één naar *duurzame* landbouw. Kenmerken van de eigenschap *duurzaam* worden in deel drie voor de landbouw beschreven. In het vierde deel wordt de situatie van het landbouw door een transitiebril bekeken en in termen van structuur, cultuur en werkwijze beschreven. Tot slot wordt met achtergrondinformatie over de stichting TransForum als een ‘resultaat’ van een poging tot transitiebeleid.

2.1. De theorie: Transities en transitie management

Een *transitie* is volgens Rotmans (2003: 14) “een structurele maatschappelijke verandering die het resultaat is van op elkaar inwerkende en elkaar versterkende ontwikkelingen op het gebied van economie, cultuur, technologie, instituties en natuur & milieu”. Het zijn echter kleine veranderingen, die ook schoksgewijs kunnen optreden, en op de lange termijn van 25-50 jaren de transitie vormen. Er worden drie dimensies van transitie onderscheiden; tijd, schaal en aard.

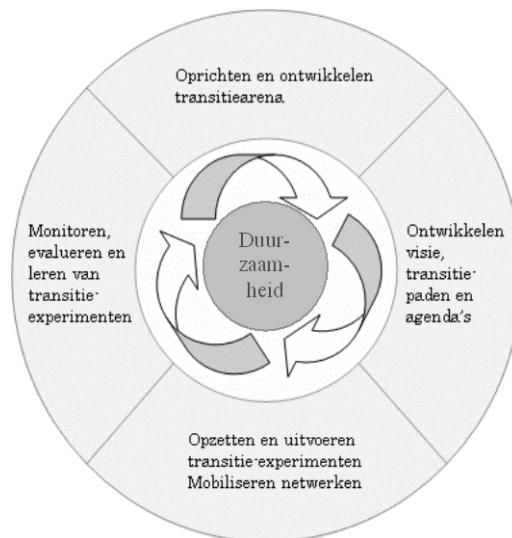
De eerste, tijd, wordt weergegeven door het multi-fase concept, dat een transitie in vier fasen indeelt: een voorontwikkelingsfase, een take-off fase, een versnellingsfase en een stabilisatiefase. De tweede dimensie wordt met behulp van het multi-schaal (ook multi-level) concept beschouwd en representeert het principe dat een transitie ontstaat wanneer ontwikkelingen uit verschillende niveaus elkaar in een bepaalde richting versterken. Deze niveaus zijn het macro-, meso- en microniveau, waarbij het macroniveau voor ‘het landschap’ staat, dus het gebied van politiek, cultuur, wereldbeelden en paradigma’s. Op het mesoniveau bevinden zich vooral de regimes en stelsels van dominante praktijken weer. Het kleinste schaalniveau heeft te maken met niches, waarin tegenstromingen, als reactie op

² De geïnteresseerde lezer kan meer over de geschiedenis van de landbouw in de eerste iteratieslag van Henneman (2007), in Rotmans (2003) en vooral Bieleman’s Boeren in Nederland (2008) vinden.

gebeurtenissen in het meso- en macroniveau, de gelegenheid hebben te ontplooiën. De derde dimensie is de aard van de verandering en maakt dat transitie in termen “van snelle periodes van opbouw en verandering versus langzame periodes van afbraak en innovatie” (Rotmans 2003: 20) beschreven kunnen worden.

Omdat een transitie het resultaat is van ontwikkelingen in verschillende domeinen – ecologisch, economisch en sociaal-cultureel – is ze per definitie multi-domein. Het gaat om een combinatie van veranderingen in verschillende domeinen, die zich in interactie met elkaar ontwikkelen in een bepaalde richting.

Transitiemanagement is het managen van een bepaalde transitie op een evolutionaire manier: bijsturen, beïnvloeden en aanpassen, binnen de grenzen van wat mogelijk wordt geacht. Tijdens het sturingsproces kunnen vier hoofdactiviteiten onderscheiden worden; “(i) het inrichten, organiseren en aansturen van een transitie-arena, (ii) het ontwikkelen van lange-termijn transitie-eindbeelden en de bijbehorende transitiepaden (scenario’s); (iii) het sturen op leerprocessen en kennisontwikkeling via het opzetten en uitvoeren van uiteenlopende innovatie-experimenten; en (iv) het monitoren en evalueren van het transitieproces”. (zie afbeelding xxx) (Rotmans 2003: 59). De benadering heeft een integraal karakter voor zover de veranderingen in verschillende domeinen (multi-domein) op verschillende schalen (multi-level) en in verschillende fasen van een transitie (multi-fase) van belang zijn.

Afbeelding xxx: Transitiemanagementcyclus)

2.2. De overheid: Op weg naar een transitie in de landbouw

In 2004 realiseerde de landbouw in Nederland een toegevoegde economische waarde van 40,4 miljard euro. Dit is evenredig aan 9,4% van het nationale totaal³. Volgens het plan van aanpak van het Ministerie van LNV uit 2002, zette de sector op dit moment zijn eerste stappen naar de transitie tot een meer duurzame versie van zichzelf. Wat hebben transities eigenlijk met de landbouw te maken?

De reden voor een start van het transitiedenken in de landbouw was het Nationale Milieubeleidsplan 4 (NMP4), dat een systeeminnovatie vereist die alleen de grote milieuproblemen oplost. Deze systeeminnovatie neemt de vorm aan “van een langlopend maatschappelijk transformatieproces met technologische, economische, sociaal-culturele en institutionele veranderingen” (VROM 2001:30) – een transitie dus. Naast een transitie naar duurzame landbouw zijn ook drie andere transities benoemd: De transitie naar een duurzame energiehuishouding, één in energie en mobiliteit en een transitie naar een duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen.

Het Ministerie van LNV nam de verantwoordelijkheid voor een transitie naar een duurzame landbouw over en ontvouwt in een Plan van aanpak ‘transitie duurzame landbouw’ in 2002 de uitgangspunten. Duurzame landbouw wordt gedefinieerd als “een maatschappelijk geaccepteerde landbouw die voldoet aan ecologische, sociaal-culturele, economische en internationale doelstellingen” (LNV 2002: 6). Van 2002 tot 2005 brengt een Transitieteam Duurzame Landbouw het veranderingsproces op gang.

Het plan van aanpak voorzag in een monitoring van de transitie naar een duurzame landbouw om zicht te krijgen op de richting en snelheid van het proces. Dit gebeurde zowel kwantitatief en kwalitatief. De resultatenmonitor van het Landbouw-Economische Instituut Wageningen (LEI), gebruikt de kwantitatieve indicatoren in de drie dimensies *people*, *planet* en *profit* om de verduurzaming van de landbouw in beeld te brengen. Het onderzoek heet dan ook ‘Duurzame Landbouw in Beeld’ en verscheen in 2004 (Brouwer et al. 2004) en in een nieuwere versie in 2007 (Boone et al. 2007). Kwalitatieve dialogen over de verduurzaming van de Nederlandse landbouw zijn bovendien in de vorm van gestructureerde sectordialogen (verwerkt in Borgstein et al. 2007) en een burgerdialoog (verwerkt in Leenders et al. 2005) gehouden en vastgelegd.

Na de opheffing van het Transitieteam Duurzame Landbouw in 2005 verdwijnt volgens Groot et al. (2007) ook de term transitie in officiële beleidsstukken en wordt vervangen door ‘innovatie’, ‘verduurzamen van de landbouw’ of ‘ontwikkeling duurzame landbouw’. De opvatting van het transitieteam, dat kleine veranderingen in de praktijk als begin van transities beschouwt kunnen worden, wordt door de praktijk weerspiegelt volgens een syntheserapport van het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP). Bij het in beeld brengen van de bovengenoemde onderzoeksrapporten over transities in de landbouw is de resulterende opvatting dat, hoewel het beleid de langetermijnproblematiek op de agenda heeft gezet, er

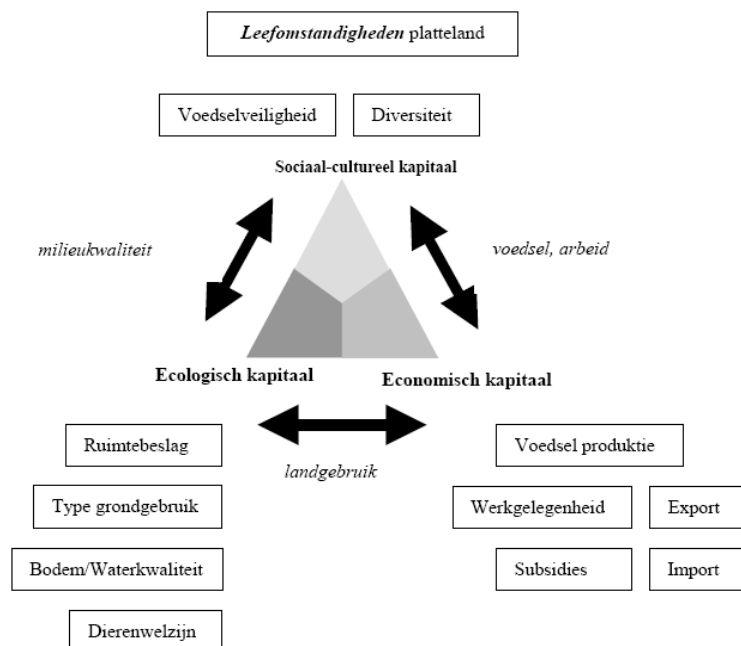
³ CBS (2007: 10)

“in de praktijk [toch] het accent is blijven liggen op stapsgewijze aanpassingen van het bestaande landbouwsysteem” (Zeijs et al. 2007: 55). Daarnaast en niettegenstaande dat, is ook gewerkt aan visies voor geheel nieuwe systemen voor welke de visievorming bij het onderzoek is neergelegd, zoals bijvoorbeeld het InnovatieNetwerk, Courage (melkveehouderij), SIGN (glastuinbouw) en TransForum (zie blz. xxx). Dit syntheserapport (Zeijs et al. 2007: 55) beweert: “een overkoepelende overheidsvisie op duurzame landbouw met oog voor de samenhang en wisselwerking tussen people, planet en profit is er nog niet”.

2.3. Het duurzaamheidsaspect: Gedachten over duurzame landbouw

Duurzaamheid is een normatief concept en er zijn veel pogingen gedaan er invulling aan te geven. Er zijn verschillende concepten die helpen om duurzaamheid te definiëren en te analyseren. Drie ervan worden hierna geïntroduceerd.

Ten eerste is er de welbekende definitie uit het Brundtland rapport (1987): “meeting the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their needs”. Ten tweede is er de 3-P benadering. Vooral in verband met maatschappelijk verantwoord ondernemen worden de drie P's: *people, planet en prosperity (profit)* als elementen genoemd wiens balans duurzaamheid bevordert. Hierover volgt later in dit rapport meer. De laatste benadering is die volgens het SCENE-model. Een voorbeeld ervan is het denkmodel voor de duurzame landbouw van Rotmans (2003), zie afbeelding xxx. Hierbij kunnen langs drie dimensies van duurzaamheid; sociaal-cultureel, ecologisch en economisch, kenmerken voor een duurzame landbouw in Nederland uitgewerkt worden.

Afbeelding: Denkmodel Duurzame Landbouw (uit Rotmans 2003: 173)

Over de transitie naar een duurzame landbouw zegt Rotmans (2003: 164): “Over het algemeen wordt daaronder verstaan een zelfvoorzienend, milieu- en natuurvriendelijke, en mens- en diervriendelijke landbouw.” In termen van het multi-fase concept bevindt zich de transitie naar een duurzame landbouw nu in de startfase. Rotmans (2003) definieerde vier barrières voor de stap naar de versnellingsfase. Eén ervan is de bestaande veranderingonwilligheid bij de landbouwinstituten. Verder is er geen gedeelde probleemperceptie binnen de agrarische wereld en is er een hoge druk door concurrentieverhouding met het buitenland. Een laatste barrière is van technologische aard. Daar tegenover staan dan de overtuigingen van kennisinstellingen, maatschappelijke organisaties en politici, net als de adviezen van adviesorganen van de Nederlandse regering, die stellen dat er verandering moet komen en hun pogingen daartoe. Enkele trends en nicheontwikkelingen zoals biologische landbouw en zorgboerderijen worden al waargenomen.

2.4. De uitgangssituatie: Gedachten over structuren, culturen en werkwijzen

Een transitie wordt ook wel beschreven als een “fundamental change in the structures, cultures and practices of a societal system, profoundly altering the way it functions” (Haan & Rotmans 2008: 5). De maatschappelijke sector (societal system) is hier de landbouw. Dit deel brengt de structuur, de cultuur en de werkwijze van de landbouwsector in Nederland in kaart– zonder volledigheid te willen veronderstellen. De vraag voor dit deel is: Welke is de dominante structuur, cultuur en werkwijze in de landbouw?

Structuur

“The formal, physical, legal and economical aspects of functioning restricting and enabling practices.” (Haan & Rotmans 2008: 5)

De landbouw is georganiseerd rond:

- Het landbouwbeleid van de Europese Unie, inclusief inkomenssteun, subsidies, wetgeving.
- Het Nederlandse landbouwbeleid, dat in de laatste decennia prijs stelde op schaalvergroting, intensivering en hoge productiviteit en uitging van een hoge graad van zelfvoorziening, bijvoorbeeld door het ontstaan van megabedrijven.
- Het Nederlandse milieubeleid, dat de negatieve gevolgen van het landbouwbeleid sinds de jaren 70/80 wil opvangen.
- Het aanbod van geschikte ruimte, en de concurrentie om ruimte met andere maatschappelijke functies. Ook in samenhang met ruilverkaveling.
- Grote nabijheid van kennis en bedrijven, voorlichting
- Lange voedselproductieketen
- Technologische mogelijkheden

- Dominantie van traditionele landbouworganisaties (LTO, produktschappen, ministerie van LNV)

Cultuur

“The cognitive, discursive, normative and ideological aspects of functioning involved in the sense-making (following Geertz’, (1973) interpretation of culture roughly) of practices.” (Haan & Rotmans 2008: 5)

De cultuur van de landbouwsector wordt aan de binnen-en aan de buitenkant gevormd door:

- Waardegehechtheid aan de identiteit van “boer-zijn”
- Waardegehechtheid aan natuur en milieu
- Waardegehechtheid aan dierenwelzijn en angst voor dierziekten
- Waardegehechtheid aan kwantiteit en kwaliteit van voedselproductie
- Trots op de solide kennisbasis op agrarisch gebied in Nederland
- Worstelen met het legitimeren van het voortbestaan
- Veranderende rol in de samenleving: daling van consumentenvertrouwen door milieucrisis, dierziekten etc. en bevordering van en vraag naar duurzaam geproduceerd voedsel
- Waarden veranderen en diversifiëren ten opzichte van de manier van boeren: verbreding, schaalvergroting, biologische landbouw
- Nederlandse boeren als exporteurs op de wereld markt

Werkwijze

“The routines, habits, formalisms, procedures and protocols by which actors, which can be individuals, organisations, companies, etc., maintain the functioning of the societal system.” (Haan & Rotmans 2008: 5)

Enkele van de werkwijzen van de landbouwsector:

- Schaalvergroting, intensivering, overbesteding
- Bestrijdingsmiddelengebruik
- Verbreding van de landbouw (agrarisch natuurbeheer, zorgboerderijen, recreatie, streekproducten, zorgsector in het algemeen)
- Biologische landbouw
- Bio-technologische mogelijkheden

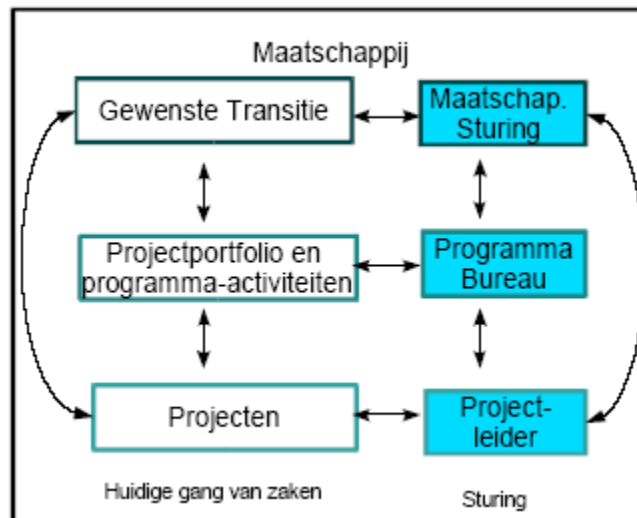
Om van een transitie te spreken, zouden fundamentele veranderingen moeten plaatsvinden in alle drie de domeinen. Er nu van een transitie in de startfase te spreken wordt gesteund door Zeijts et al. (2007: 58). Volgens hen hebben vooral met betrekking tot het milieu “de meeste agrariërs de makkelijke en goedkopere maatregelen inmiddels [...] genomen. Dat terwijl de milieudoelen nog niet (overal) zijn gehaald.” Dus alle kleinere stappen zijn al genomen, zodat er nu fundamentele veranderingen nodig zijn om de milieudoelen te bereiken. In de woorden van TransForum, is een focus nodig op de betere dingen te doen, niet op dingen beter doen.

2.5. Het ‘product’: TransForum

Op 2 november 2004 is TransForum als onafhankelijke stichting van start gegaan, met het doel in 2010 “een meer duurzaam perspectief ontwikkeld [te] hebben voor de Nederlandse agro-sector” (TransForum Website⁴ 2008). Naast het ontwikkelen van dit perspectief die een betere balans tussen *People, Planet en Prosperity* (sociale, economische en omgevingswaarden) belooft, streeft TransForum ook een aanpassing “van de huidige kennisinfrastructuur in de richting van een Agro Innovatie Systeem” (TransForum Website⁵ 2008) naar. Als tijdelijke impuls eindigt het innovatieprogramma voor de Nederlandse agro-sector en groene ruimte in 2010. TransForum wordt gefinancierd met 30 miljoen euro uit BSIK middelen en een even groot bedrag afkomstig van bedrijven, kennisinstellingen en andere belanghebbenden.

TransForum co-financiert uit deze middelen projecten in drie categorieën: innovatieve praktijkprojecten, wetenschappelijke projecten en kennis projecten. Het praktijkprogramma bestaat momenteel uit rond de 20 praktijkprojecten, die in drie innovatiestrategieën (Vitale Clusters, Internationale Agrifoodnetwerken en Regionale Ontwikkeling) opgedeeld zijn. Vragen vanuit het praktijkprogramma bepalen wat in de vijf thema’s van het wetenschappelijke programma opgepakt is. Het kennisprogramma zorgt voor een reflectie over de leerervaring, niet alleen over wat er wordt geleerd, ook over hoe wordt geleerd, binnen en tussen de projecten, en bij TransForum.

In het multi-schaal model (zie afbeelding xxx) uitgedrukt bevindt TransForum als programma zich op de middelste laag en probeert met behulp van de projecten op micro-niveau een transitie op het macro-niveau te sturen.

Afbeelding xxx:

Relatie tussen maatschappij, programma en project (uit Taanman & Diepenmaat 2008: 9)

⁴ Zie http://www.transforum.nl/component/option.com_easyfaq/task.view/id.1/Itemid.35/lang.nl (geraadpleegd op 4 November 2008)

⁵ Zie http://www.transforum.nl/component/option.com_easyfaq/task.view/id.3/Itemid.35/lang.nl (geraadpleegd op 4 November 2008)

De werkwijze (of ‘mode of operation’) van TransForum wordt in vijf hypothesen vertaald⁶:

- a) Duurzame ontwikkeling is een dynamische systeemeigenschap
- b) Duurzame ontwikkeling behoeft systeeminnovatie
- c) Systeeminnovatie is een niet-lineair leerproces
- d) Systeeminnovatie vereist een KOMBI-aanpak
- e) KOMBI-aanpak vraagt om transdisciplinair werken

In 2007 werd het werk van TransForum geëvalueerd. Deze midterm review heeft de evolutie van het programma laten zien. Zoals door TransForum zelf samengevat: “Dat het programma is ontwikkeld van een losse verzameling projecten tot een geheel, met samenhang en perspectief. Er is focus aangebracht, en die focus mobiliseert en enthousiasmeert mensen en organisaties. TransForum is proactiever geworden in het starten en beoordelen van potentiële projecten. In plaats van een beoordeling achteraf, participeren we actief in de idee- en projectontwikkeling, samen met de initiatiefnemers” (TransForum 2008a:10). Dus in de loop van de jaren is de rol en de strategie van TransForum voortdurend veranderd: van een oriëntatie op het doen (zwaartepunt was het doorvoeren van projecten), via een oriëntatie op het leren (zwaartepunt was het leren in en van de projecten) naar een oriëntatie op het zijn. Het laatste wordt uitgedrukt als: “TransForum can be seen as the embodiment of the change in the knowledgestructure” (TransForum 2007b: 9)– dus TransForum is de transitie.

Voor de resterende looptijd concentreert TransForum haar aandacht op drie werkvelden: haar visie voor de toekomst, de strategie om het te bereiken en het verankeren van de twee in de dagelijkse praktijk⁷.

⁶ Zie http://www.transforum.nl/component/option.com_easyfaq/task.view/id,3/Itemid,35/lang,nl/ (geraadpleegd op 4 November 2008)

⁷ Zie TransForum 2008c: 3.

3.

Transitiemonitoring: het raamwerk en de indicatoren

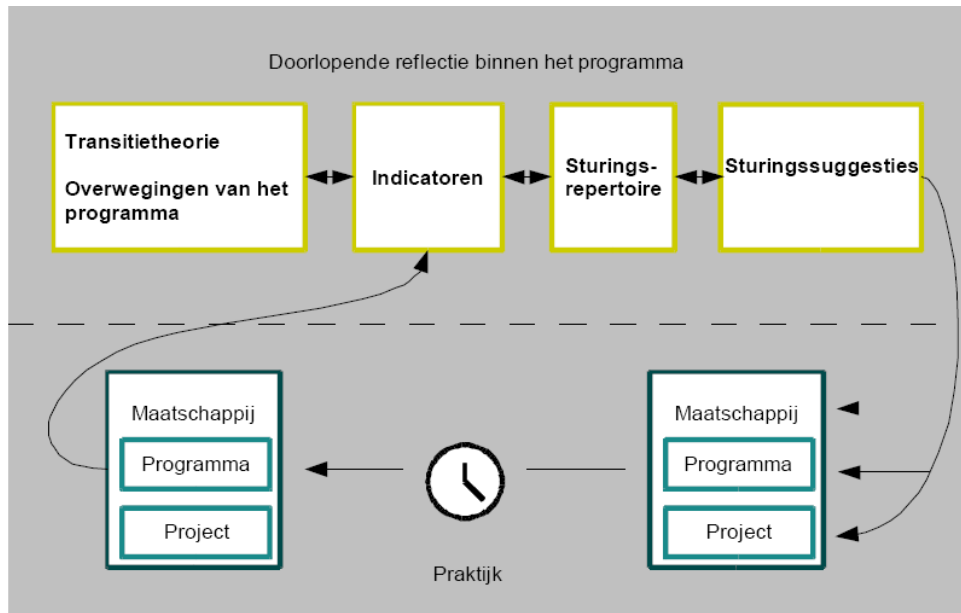
Het voorgaande hoofdstuk heeft achtergrondinformatie over de verbindingen tussen transitie en landbouw verstrekt. Als er nu een transitie gaande is, kan die gemonitord worden, bijvoorbeeld door een kwantitatieve en een kwalitatieve methodiek van het LNV. In het kader van onderzoek naar transitie werd als deel van het PIZZA programma een raamwerk ontwikkeld voor het monitoren van transitie. In de context van het PIZZA programma gaat het zowel om het toepassen als om het (verder) ontwikkelen van dit raamwerk. Dit wordt in dit hoofdstuk eerst toegelicht en daarna voor de ontwikkeling van indicatoren voor een monitoring van TransForum gebruikt.

3.1 Het raamwerk: Transitiemonitoring

Transitieprocessen zijn complexe fundamentele veranderingsprocessen van structuur, cultuur en werkwijze binnen een maatschappelijk sector. Er zijn normaal gesproken geen vooraf opgestelde kwantitatieve doelstellingen voor deze processen omdat doelen tijdens de transitie ontstaan. Een monitoring van transitie is dus geen klassieke monitoring - het is niet verantwoordend van karakter. Er wordt ook niet geëvalueerd of de doelen wel of niet gehaald zijn.

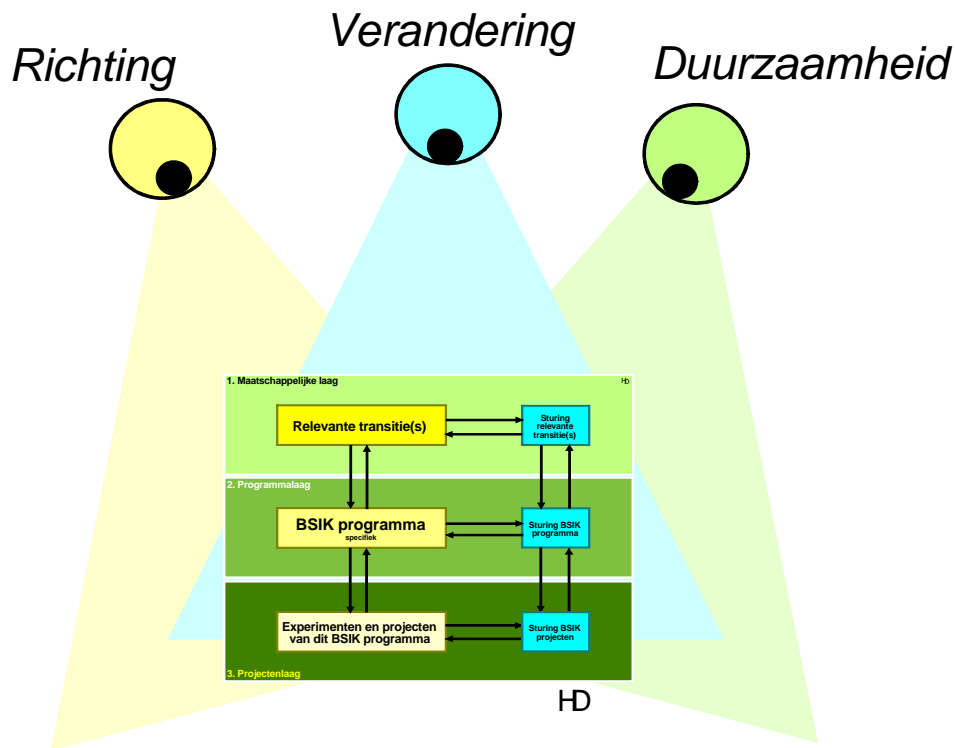
Volgens Rotmans (2006: 1) is transitiemonitoring: “het observeren van de dynamiek van een transitie om meer inzicht in en overzicht van het transitieproces te krijgen vanuit de intentie om effectiever te sturen”. Dit vindt dan ook niet van buitenaf plaats, maar door en met de betrokken partijen. “Transitiemonitoring als ontwerpend, participatief en reflectief proces. Monitoring is een middel om stakeholders informatie te geven over hun activiteiten, context en sturing. Hun perspectief en situatie zijn dus expliciet onderdeel van het monitoren” (Rotmans 2006: 1)

De huidige versie van het transitiemonitoringsraamwerk (zie afbeelding XXX) spiegelt de bovengenoemde transitietheorie weer. Op de onderste laag zijn de drie schaalniveaus weergegeven, die gemonitord worden terwijl de bovenste laag laat zien hoe deze monitoring zou gebeuren. De indicatoren voor het monitoringsproces komen voort uit de transitietheorie en de overwegingen van het programma en worden vertaald in sturingssuggesties.

Afbeelding: Raamwerk Transitie monitoring (uit Taanman & Diepenmaat 2008: 8)

Gesteld dat transitie management veranderingen in de richting duurzaamheid wil voortbrengen, zijn er drie dimensies die volgens het raamwerk gemonitord moeten worden: **Richting, Verandering en Duurzaamheid.**

Afbeelding Drie monitoringsdimensies: NAME (Diepenmaat)

In de dimensie *Richting* gaat het om een perspectief van de langere termijn, dat richting of handelingsperspectief kan geven aan kortetermijnacties. Dit perspectief wordt uitgedrukt in drie aspecten: een probleemperspectief (beeld van de huidige situatie), een toekomstbeeld (beeld van de toekomstige situatie) en paden die van de ene naar de andere situatie voeren. Bij de dimensie *Verandering* gaat het om de huidige situatie en wat er feitelijk op de verschillende niveaus gebeurt. Mogelijke kansen en bedreigingen oftewel de samenstelling van een projectportfolio zijn mogelijke voorbeelden van veranderingen. In de dimensie *Duurzaamheid* gaat het om de kritische vraag of richting en verandering wel duurzaam zijn.

3.2 De methodiek: Indicatoren

De indicatoren voor dit toepassingsrapport komen voort uit de behoeften van TransForum en het transitie monitoringsraamwerk. Naar aanleiding van de doelstellingen van de Midterm Review van TransForum⁸, gespreken met de programmanager Sander Mager en onder mede inachtneming van de resultaten van de eerste iteratieslag van Henneman (2007) ligt de prioriteit van de monitoring op de richtingsdimensie van het raamwerk. Door deze vanuit programmaperspectief te onderzoeken zijn de resultaten en stuursuggesties onmiddellijk van belang voor het programma.

In overeenstemming met de drie schaalniveaus van het transitie monitoringsraamwerk zijn er in totaal drie indicatoren geselecteerd. De eerste indicator expliciteert de visie vanuit programmaperspectief, een tweede de verbinding van het programmaniveau met het microniveau, de projecten en de derde de verbinding met het macroniveau, de maatschappij.

Van tevoren nog een korte inlichting in het gebruik van terminologie. Het woord visie heeft in wat volgt dezelfde betekenis als het woord scenario. Een scenario omvat naast de uitgangssituatie ook het toekomstbeeld en de transitiepaden (zie ook de richtingsdimensie van het monitoringsraamwerk). Dus zowel het ‘as is’ (uitgangssituatie) als ook het ‘to be’ (het toekomstbeeld) en ook de weg van de ene naar de andere situatie (transitiepaden). Toekomstbeeld wordt ook vaak gelijk gesteld met streefbeeld of eindbeeld – deze termen tonen de gewenste doelrichting van de transitie aan. Anders dan in de literatuur over transitie management wordt niet alleen een probleemperspectief gezocht maar naar de alomvattende uitgangssituatie.

⁸ Zie TransForum (2008c)

3.2.1. Indicatorenfiches

N° indicator	Indicator
1	“TransForum visie als transitievisie”
Expressiemodus	
Kwalitatief	
Toelichting	
<p>Een transitievisie is een scenario dat in transitie termen geformuleerd kan worden. Naast de componenten van de richtingsdimensie, zoals in het transitie monitoringraamwerk beschreven (probleem perceptie, transitie paden en toekomst beeld) maakt ook duurzaamheid er deel van uit. Het is van belang, dat een transitievisie door verschillende groepen gedeeld en continue ontwikkeld en aangescherpt wordt.</p> <p>Criteria voor een transitievisie zijn dan ook:</p> <p>Richting (inhoud):</p> <ul style="list-style-type: none"> - Uitgangssituatie (bredere opgezet als probleem percepties) - Toekomstbeelden: deze omvatten weer transitiedoelen, dat zijn deel-doelstelling uit de drie domeinen - Transitiepaden of elementen ervan - Duidelijke samenhang tussen de drie categorieën <p>Duurzaamheid (inhoud):</p> <ul style="list-style-type: none"> - Bestaande duurzaamheidsnoties - Manifeste onduurzaamheid <p>Systemische karakter (kwaliteit):</p> <ul style="list-style-type: none"> - Multi-actor - Multi-tijdschaal - Multi-domein - Multi-schaal 	
Methodiek	
<p>Documentatie van TransForum wordt op hun inhoud met betrekking tot de visie geselecteerd. Een opstelling ervan is in Appendix A te vinden. Deze documentatie wordt aan de hand van boven opgestelde criteria analyseert en componenten van de visie uitgehaald. Een opstelling ervan dient als basis voor interviews met de projectregisseurs en het programmamanagement. Hierbij kunnen nog niet op papier gebrachte ontwikkelingen van de visie in beeld gebracht en besproken worden. Uit de analyse en de interviews worden sturingssuggesties geformuleerd.</p>	
Doelstellingen	
<p>Onderzoeken hoe de visie van TransForum als transitievisie beschreven kan worden. Het gaat hierbij om de aanwezigheid van inhoudelijke en kwalitatieve factoren.</p>	
Geanticiperde problemen rondom indicator	
<p>Het moet goed onderscheiden worden tussen de visie voor de Nederlandse landbouw en de visie voor het TransForum project zelf. Verder is het belangrijk om de visie als iets te</p>	

<p>beschouwen, dat continue in ontwikkeling is. Voor de analyse zelf wordt een snapshot van de visie in een bepaald stadium van deze ontwikkeling gemaakt.</p>				
<p>Relatie tot duurzaamheid</p>				
<p>De visie zou in het einde bijdragen aan toenemende duurzaamheid in de Nederlandse agro-food sector.</p>				
<p>Relatie tot multi-level model</p>				
<p>De visie richt zich op het meso-niveau, het programma.</p>	<table border="1" style="margin-left: auto; margin-right: auto;"> <tr> <td style="text-align: center;">Macro</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center; background-color: #e6e6fa;">Meso</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">Micro</td> </tr> </table>	Macro	Meso	Micro
Macro				
Meso				
Micro				
<p>Relatie tot transitie management</p>				
<p>Transitiemanagement vraagt om het gezamenlijke formuleren van onderliggende probleempercepties en het ontwikkelen van een duurzame langetermijnvisie. Deze visie zou innovatief, inspirerend en fantasierijk zijn – maar geen blauwdruk. Ze omvat verschillende, op de probleemperceptie gebaseerde toekomstbeelden en transitiepaden. De toekomstbeelden en paden erna toe kunnen in de praktijk door de erbij betrokken actoren altijd bijgesteld en aangepast worden. Zij geven richting aan de verschillende transitieactiviteiten.</p> <p>Zoals aangeduid, wordt de probleemperceptie voor deze analyse breder getrokken tot uitgangssituatie. Dit laat een breder beeld toe en veroorlooft dat naast problemen ook naar kansen en uitdagingen gekeken wordt⁹.</p>				
<p>Aanzet tot stuursuggesties</p>				
<p>Door deze analyse worden stuursuggesties uitgebracht, die TransForum erbij ondersteunen kunnen haar visie verder te ontwikkelen. Het is belangrijk dat de visie breed genoeg is om meerdere eindbeelden te omvatten en beweeglijk genoeg om veranderingen, aanpassingen en bijstellingen aan te kunnen. Om niet betekenisloos te worden, hoeft de visie niet te breed en ook niet te vast omlind te zijn.</p> <p>Het is wenselijk, dat de visie een brede maatschappelijke draagvlak bereikt – dus door mensen gedragen werd. Ook is een van de insteken van transitie monitoring dat de leerervaring belangrijk is. Deel ervan is het continue aanscherpen van de visie door al lerende te doen en al doende te leren.</p>				
<p>Keuzeverantwoording</p>				
<p>Niet alleen voor de transitie management-theorie is een scherp eindbeeld een belangrijke voorwaarde voor een transitie (zie Rotmans 2003), ook voor TransForum is de ontwikkeling, aanscherping en bijstelling van haar visie van belang. Om een transitie te kunnen managen of</p>				

⁹ Voor een verdere discussie, zie Diepenmaat (2008)

stimuleren is het belangrijk een duidelijk scenario van het heden, de toekomst en de weg erna toe te hebben. Het streefbeeld zoude breed gedeeld worden en is open voor een proces van continue bijstellen en aanscherpen.

N° indicator	Indicator
2	“Fit van TransForum visie en project portfolio”
Expressiemodus	
Kwalitatief	
Toelichting	
<p>Deze indicator achterhaalt of en hoe de visie zich in het project portfolio weerspiegelt. De projecten en hun samenstelling zijn een belangrijk deel van het programma. Op langere termijn zouden zij bijdragen aan de gewenste transitie. Door inzicht in de ‘fit’ van projecten en visie te geven, kunnen stuursuggesties met betrekking tot de samenstelling van het project portfolio gegeven worden en suggesties voor het aanscherpen van de visie vanuit projectenperspectief.</p> <p>Er worden dezelfde criteria dan bij Indicator 1 gebruikt om zo onderdelen beter met elkaar vergelijkbaar te maken. Het volgende criteria komt hier nog bij:</p> <p><i>Inbedding van het project</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Wordt het project of de visie ervan ingebed in de TransForum visie? 	
Methodiek	
<p>Met informatie van de TransForum website en projectendocumentatie wordt een overzicht van de praktijkprojecten gemaakt. Deze wordt dan langs de boven genoemde criterialijst analyseert. De uitkomsten worden tegen de analyse van indicator 1 aangehouden om gemeenschappelijke componenten of het ontbreken hiervan te laten zien. Een opstelling ervan dient als basis voor interviews met de projectregisseurs en het programmamanagement. Hierbij kunnen nog niet op papier gebrachte ontwikkelingen binnen de projecten en van de visie in beeld gebracht en besproken worden. Uit de analyse en de interviews worden sturingsuggesties geformuleerd.</p>	
Doelstellingen	
Achterhalen hoe de visie van TransForum met het actuele project portfolio overeen komt.	
Geanticiperde problemen rondom indicator	
De basis voor de analyse van deze indicator is mede de analyse en uitkomsten van de eerste indicator. Het feit, dat de projecten en het programma op twee verschillende schaalniveaus gelegen zijn kan de analyse bemoeilijken.	
Relatie tot duurzaamheid	
Door te achterhalen in hoeverre het projectenportfolio de visie weerspiegelt wordt ook gekeken naar de duurzaamheid van en in het projectenportfolio zelf.	

Relatie tot multi-level model	
Het onderzoek richt zich op de visie van het programma en diens weerspiegeling in het project portfolio, het kijkt dus naar de relatie van meso- en micro-niveau.	<pre> graph TD Macro[Macro] --> Meso[Meso] Meso --> Micro[Micro] Meso --> Macro Micro --> Meso </pre>
Relatie tot transitie management	
<p>Transitiemanagement vraagt om een duidelijke samenhang tussen de toekomstbeelden van het programma en van de projecten ofwel transitie-experimenten. Deze zouden rechtstreeks afgeleid moeten zijn van het streefbeeld en er in hoge mate aan bijdragen. De experimenten zouden een weerspiegeling van de verschillende transitiepaden moeten zijn en niet alleen stapsgewijs veranderingen naar meer efficiency faciliteren maar veranderingen in structuur, cultuur en werkwijze bewerkstelligen.</p>	
Aanzet tot stuursuggesties	
<p>Om een transitie naar een meer duurzame landbouw te starten, is het noodzakelijk dat alle projecten binnen het programma aan een gezamenlijke richting bijdragen. Stuursuggesties zouden een verandering van het project portfolio (of enkele projecten) kunnen initiëren zodat het in afstemming met de richting is. Ook is het mogelijk de gevormde visie op basis van de resultaten preciezer neer te zetten.</p>	
Keuzeverantwoording	
<p>Bij de keuze van de projecten in het portfolio is het uiterst belangrijk om te weten, of deze wel of niet aan de naleving van de richting bijdragen. De projecten representeren de onderste laag van het multi-level model, het fundament ervan. Als dit niet in een richting streeft – hoewel op verschillende paden – is een transitie onwaarschijnlijk.</p> <p>Omdat de visie een levend organisme is, die continue aangescherpt en bijgesteld wordt moet ook dat project portfolio op de coherentie met de actuele vorm der visie afgestemd worden. Dit onderzoek zou er ook aan bijdragen om te voorkomen, dat de projecten in verschillende, elkaar belemmerende richtingen drijven.</p>	

N° indicator	Indicator
3	“Fit van TransForum visie en heersende visies rond duurzame landbouw”
Expressiemodus	
Kwalitatief	
Toelichting	
Bij deze indicator treedt de relatie tussen maatschappij en programma in de voorgrond. Het	

<p>programma maakt niet alleen deel uit van onze maatschappij, het wil ook actief bijdragen aan een verandering ervan in een bepaalde richting. Deze richting wordt door de TransForum visie voor duurzame landbouw voorgegeven. Daarom is het belangrijk om te zien welke visies er nog bestaan over hoe de landbouw in Nederland zou kunnen uitzien. De componenten van de TransForum visie worden vergeleken met (corresponderende componenten van) de visies welke in de bredere maatschappelijke context bestaan. Hieruit kunnen stuursuggesties afgeleid worden met betrekking tot de belangstelling van de maatschappij voor de TransForum visie en vice versa.</p> <p>Ook hier worden de tien criteria, geformuleerd onder Indicator 1, gebruikt.</p>
<p>Methodiek</p> <p>Door analyse van onderzoeksrapporten, die de visies van regimespelers, burgers en de overheid weerspiegelen kan een overzicht van bestaande visies gemaakt worden. De bestaande visies worden dan tegenover de tien criteria uit indicator 1 gezet en geanalyseerd. Een opstelling van de resultaten wordt ook in de interviews met de projectregisseurs en het programmamanagement aangesproken. Hierbij kunnen nog niet op papier gebrachte ontwikkelingen van de visie in beeld gebracht en besproken worden. Uit de analyse en de interviews worden sturingssuggesties geformuleerd.</p>
<p>Doelstellingen</p> <p>Achterhalen hoe de visie van TransForum zich tegenover andere heersende visies rond (duurzame) landbouw opstelt.</p>
<p>Geanticiperde problemen rondom indicator</p> <p>X</p>
<p>Relatie tot duurzaamheid</p> <p>De visie van TransForum wordt met andere visies rond (duurzame) landbouw en de componenten hiervan vergeleken.</p>
<p>Relatie tot multi-level model</p> <p>Het onderzoek richt zich op de visie van het programma en diens weerspiegeling in de maatschappelijke visies, het kijkt dus naar de relatie van meso- en macro-niveau.</p> <div data-bbox="813 1360 1143 1623" data-label="Diagram"> <pre> graph TD Macro[Macro] <--> Meso[Meso] Micro[Micro] </pre> </div>
<p>Relatie tot transitie management</p> <p>Transitiemanagement vraagt om een multi-schaal benadering. De van TransForum geformuleerde visie zou daarom in grote mate een weerspiegeling van maatschappelijke meningen moeten zijn. Hier wordt ook naar verschillende actoren gekeken, welke een belang in een transitie hebben en wat hun insteek is.</p>

Aanzet tot stuursuggesties

Om een echte transitie teweeg te brengen is een breed maatschappelijke draagvlak nodig. Deze komt ook tot uiting in de visies over duurzame landbouw die in de maatschappij heersen. Door vergelijking hiermee ontstaat de kans dat de visie van TransForum verder aangescherpt kan worden. Ook is het mogelijk dat de visies minder of meer overeenstemmen, dan kan het belangrijk zijn de visie anders te communiceren.

Keuzeverantwoording

Bij de keuze voor een programma visie is het belangrijk om te weten, of die wel of niet aan de visies in de maatschappij aansluit. De maatschappij representeert de bovenste laag van het drie-lagen model. Omdat de visie een levend organisme is, die continue aangescherpt en bijgesteld wordt is het noodzakelijk dat altijd een afstemming met de maatschappelijke noties gedaan wordt. Vooral als die visie van TransForum dwars staat op de heersende opvattingen van duurzame landbouw, is actie nodig.

4

Bevindingen en suggesties

Dit hoofdstuk presenteert de analyse van de boven genoemde indicatoren en toont de eruit voortvloeiende suggesties voor het scenario en de visie van TransForum voor de Nederlandse landbouw aan. Niet uit elk onderzoek punt komt een suggestie voort. Aan het einde van dit hoofdstuk zijn deze nog een keer samengevat.

4.1. Indicator 1: TransForum visie als transitievisie

Voordat op de bevindingen uit de documentenanalyse ingegaan wordt, zijn er nog twee algemene opmerkingen gemaakt.

De visie van TransForum is in een continue ontwikkeling

De onderzoekt documenten zijn in de afgelopen twee jaar geschreven. Elk van deze documenten zet de componenten van de visie iets anders neer, waaruit blijkt dat de visie zich continu verder ontwikkelt. Voor de analyse wordt een momenteel snapshot (tijd van schrijven van het document) van de visie gehanteerd. In het opschrijven van de bevindingen werd rekening gehouden met de voortdurende ontwikkeling van de visie aan welke de analyse ook haar bijdrage wil leveren. Ook bij gespreken met de programmamanager (Sander Mager) en uit bevindingen van een onderzoeker bij TransForum (Barbara Regeer) werd de voortdurende ontwikkeling, niet alleen van de visie maar ook van de rol van het programma zelf, duidelijk.

Visie voor TransForum en visie voor de Nederlandse landbouw

Omdat ook het programma zelf continue op zoek was en is naar zijn rol in de transitie naar een duurzame landbouw¹⁰ zijn de eerste documenten meer gefocust op de doelen van TransForum in zijn rol als programma en niet op een visie voor een duurzame Nederlandse landbouw. Dus, in de analyse wordt onderscheiden tussen de visie, die TransForum voor de Nederlandse landbouw ontwikkelt en de doelen van en visie voor TransForum zelf¹¹. De

¹⁰ zie TransForum (2007b)

¹¹ Volgens de Jaarverslag 2006 is het doel van TransForum “het stimuleren van een meer duurzame ontwikkeling in de Nederlandse agrosector, en tegelijkertijd het mobiliseren van de kennis die daarvoor nodig is” (TransForum 2007: 4)

analyse beperkt zich dan op het visieconcept voor de Nederlandse landbouw “Metropolitan Agriculture”, de inhoudelijke visie en gaat in op de procesmatige aanpak “Shared Value Development” – beide worden in het begin van 2008 geïntroduceerd.

4.1.1. Richting

Uitgangssituatie (ook Probleemperceptie)

De documenten noemen naast de op de hand liggende problemen zoals overspecialisatie, negatieve gevolgen van schaalvergroting en intensivering, voedselveiligheid, gebrek aan verenigenden wereldbeelden en probleempercepties in de sector, gebrek aan ruimte (dichotomie recreatie-landbouw of stad-land), en beleid als hinder ook voorspellingen, die problemen in de toekomst zouden kunnen veroorzaken, zoals groeiende metropolen, groeiende middenklassen in opkomende industrielanden met behoefte aan ander voedsel en meer groene ruimte. Op een wereldwijde schaal worden systeemproblemen met water, energie en klimaat genoemd.

Naast deze probleemgedreven benadering, kijkt TransForum ook naar de potentialen van de huidige situatie, zoals de grote kennisbasis van de Nederlandse landbouw, de ruimte voor experimenten, groeiende behoeften voor regionaal geproduceerde producten en een veranderde vraag door de consumenten.

Het handelen op basis van een uitgangssituatie kan dus in feite als probleemgedreven of kansgedreven beschouwd worden. Volgens Diepenmaat's (2008: 12) intentionele logica volgt uit deze beschouwing van de realiteit een curatief handelen met betrekking tot de probleemperceptie en een preservatief handelen met betrekking tot de kansperceptie. Door naar problemen en kansen te kijken tekent TransForum een meer holistisch uitgangsperspectief, dit is ook het doel van een probleem structurering in literatuur over transitie management (zie Loorbach 2007: 114).

Suggestie:

- De uitgangssituatie bewust niet alleen als kans- of probleemgedreven neerzetten. Door beide componenten te raken kan een holistisch beeld geschetst worden.

Toekomstbeelden

Vooraf uit de latere documenten tredt een veelzeggend toekomstbeeld in de voorgrond, Metropolitan Agriculture. De nieuwste definitie van Metropolitan Agriculture is “*A deliberately designed system of intelligently connected production sites that use the available resources, conditions and infrastructure in metropolitan areas to produce material and immaterial demands for the same metropolitan area*” (Latestijn 2008: 1)¹².

¹² Een eerdere versie ervan was: “Metropolitane agroproductie is een bewust ontworpen systeem van agroproductie, dat door nieuwe en intelligente verbindingen (tussen producenten, sectoren, grondstoffen, energie- en afvalstromen, triple-p waarden, stakeholders) duurzaam in staat is te voldoen aan de veranderende en concurrerende eisen die de metropolitane samenleving er aan stelt.” (Create2Connect 2008: 3)

Het toekomstbeeld is een overkoepelend systeem dat verschillende mogelijke, zich continue ontwikkelende, vormen van landbouw, onder zich vereent. Metropolitan Agriculture wordt ook beschreven als een boeket van verschillende productievormen, elk van deze sluit aan andere maatschappelijke waarden aan. Het is dus een alomvattend toekomstbeeld, in welk elke vorm van landbouw zich kan vinden en zowel de vraag als het aanbod kant getond wordt.

Ofwel de transitieliteratuur meerdere toekomstbeelden eist lijkt dit vanwege de omvattenheid van het beeld van Metropolitan Agriculture overbodig. De uitdaging ligt erin dit omvattende concept richtingswijzend te laten zijn en inhoud bijvoorbeeld door transitiedoelen eraan te geven. Hoewel niet expliciet in een van de documenten benoemd, zouden de doelen van de drie innovatie paden van het praktijk programma: regionale ontwikkeling, vitale clusters en internationale agronetwerken als transitiedoelen beschouwd kunnen worden (zie Tabel XXX). Dit zou een mogelijke vruchtbare afbakening kunnen zijn, die het concept Metropolitan Agriculture richtingswijzend kan maken.

	Uitgangssituatie	Toekomstbeeld
Vitale Clusters	“Overspecialisatie en segregatie in verschillende landbouwsectoren en in de samenleving vormen serieuze obstakels voor innovatie.” (blz. 14)	Samenbrengen van verschillende spelers ter creatie van waardeproposities
Regionale Ontwikkeling	“De traditionele dominante visie op landbouw in rurale gebieden blokkeert soms innovaties. De meerderheid van de Nederlanders ziet het platteland als een gebied om te wonen of te recreëren. Daarom zijn hun eisen aan het landschap anders dan die van boeren. Het resultaat is dat de huidige regelgeving boeren in toenemende mate verhindert om nieuwe agrarische activiteiten te starten.” (blz. 17)	Integrale aanpak voor verschillende behoeften aan (groene) ruimte
Internationale Agrifood Netwerken	“De grote nadruk op primaire productie in de landbouw verhult het feit dat de meeste waarde kan worden toegevoegd in bewerking of marketing. Import van een groeiend aantal producten is tegenwoordig goedkoper dan zelf produceren.” (blz. 20)	Toegevoegde waarde door kennis/competenties creëren (anders dan productie)

Tabel XXX: De drie innovatieve paden van het praktijkprogramma (bron: TransForum 2008a)

Suggestie:

- Maak het toekomstbeeld naast verenigend ook richtingswijzend, door transitiedoelen op te stellen. Deze kunnen bvb. uit de doelen van de drie innovatie paden van het praktijkprogramma bestaan.

Transitiepaden

Onder dit aspect valt de als integraal te verstaande procesmatige aanpak – Shared Value Development. Het gaat erbij om gezamenlijke waardecreatie door het verbinden van de 3 P.

Zoals met het toekomstbeeld is ook hier de uitdaging ervan dit omvattende principe met inhoud te vullen. Een duidelijke inhoudelijke notie kan ook hier weer in de drie innovatieve paden van het praktijkprogramma (vitale clusters, regionale ontwikkeling en internationale agronetwerken) gezien worden. Precies geformuleerd zouden zij de paden op weg naar de nieuwe Metropolitan Agriculture inhoudelijk kunnen vullen.

Suggestie:

- Maak de integrale aanpak Shared Value Development nog sterker door inhoudelijke paden aan te geven. Ook hier kan bvb naar de drie innovatieve paden van het praktijkprogramma voor inspiratie gekeken worden.

Samenhang tussen uitgangssituatie, toekomstbeeld en transitiepaden

De schaal op welke de uitgangssituatie en het toekomstbeeld getekend wordt is complementeer – beide zijn conceptueel en op grote schaal. Bij de ‘as is’-beschrijving worden wel inhoudelijke dingen vastgehouden, terwijl bij het toekomstbeeld de inhoudelijke invulling nog niet uit de documenten bleek. Als de drie innovatieve paden van het praktijkprogramma als transitiepaden worden gezien, is de inhoudelijke invulling van het ‘to be’ helderder.

4.1.2. Duurzaamheid (*Bestaande duurzaamheidsnoties, Manifeste onduurzaamheid*)

TransForum wil er expliciet geen concrete inhoudelijke definitie van ‘duurzaamheid’ in de context van het agro-food systeem geven – wel een integrale. Duurzame ontwikkeling wordt gezien als een dynamische systeemeigenschap, die of in termen van een betere balans tussen de drie P's (people, planet, prosperity) uitgedrukt kan worden, of als volgt: “sustainable development in agriculture can be looked upon as adaptability and flexibility over time when it comes to responding to changing demands and perceptions” (Latestijn et al. 2008: 5). Deze twee definities houden rekening met verandering in de tijd en zijn normatief. Dit is vergelijkbaar met de Brundtland definitie (1987) van duurzaamheid: “meeting the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their needs”.

Beide, de definitie van TransForum en van Brundtland houden een tijdsdimensie in. Terwijl Brundtland alleen in behoeftes voorziet gaat de TransForum definitie zelfs van eisen uit.

Het toekomstbeeld, Metropolitan Agriculture refereert niet expliciet naar het woord duurzaamheid. Er is wel sprake van het vervullen van materiele en immateriële eisen van de regio door de productie – wat als het voorzien van behoeftes/eisen begrepen kan worden. Alleen het normatieve element van Brundtland, dat door het intergenerationele aspect ontstaat, speelt er dus geen rol omdat er geen tijdsdimensie in (zie criteria multi-tijdschaal).

Suggestie:

- De tijdsdimensie, die door de volgende beschrijving van duurzame ontwikkeling uitgedrukt wordt: “sustainable development in agriculture can be looked upon as adaptability and flexibility over time when it comes to responding to changing demands and perceptions” (Latestijn et al. 2008: 5), zou ook onderdeel worden van het toekomstbeeld Metropolitan Agriculture.

4.1.3. Systemische karakter

multi-actor: Voor TransForum als mode2intermediair is een “samenwerking van KOMBI-partijen essentieel” (TransForum website 2008) voor de realisatie van de visie Metropolitan Agriculture. Er wordt vervolgens ook in alle documenten aandacht aan dit criteria besteedt. Terwijl dit in latere documenten op een descriptieve manier gebeurt, lijkt het vooral in de oudere documenten op een prescriptieve manier te gebeuren, bvb.

- “de samenwerking moet interdisciplinair” en transdisciplinair zijn (TransForum 2007a: 7);
- “System innovation requires a KOMBI-approach”(TransForum 2008b: 11)

Het toekomstbeeld zelf, Metropolitan Agriculture, heeft als actoren: de “intelligently connected production sites” en ook en regio met materiële en immateriële eisen. Waar er nauwelijks over gesproken wordt, is de draagvlak die het toekomstbeeld heeft. Is het wel of niet een visie die gezamenlijk ontwikkeld werd en door de KOMBI-partijen gedragen werd? Doordat een van de artikelen door de hele staf van TransForum geschreven werd, is tenminste duidelijk, dat deze groep er gezamenlijk achter staat.

multi-tijdschaal: Het toekomstbeeld Metropolitan Agriculture is een tijdloos eindbeeld, dat op elke moment of nu of in 30 jaren toegepast worden. In geen document wordt naar een jaargetal voor de realisatie verwezen, wat uit de realisatie een soort continu, doorlopend proces maakt.

Aan concrete data wordt alleen 2010 genoemd, in dit jaar wil TransForum de visie verder ontwikkeld hebben, het is ook het eindjaar van het bestaan van TransForum. De visie zelf is op ‘lange termijn’ aangezet.

De combinatie van het schetsen van een toekomstbeeld in continu realisatie en het niet noemen van concrete data stelt de bereiking van het toekomstbeeld zowat uit.

multi-domein: TransForum definieert het risico van de Nederlandse landbouw in multi-domein manier: het verlies van de ‘license to produce’ (sociaal probleem), de ‘license to operate’ (beleid probleem) en de ‘licence to deliver’ (economisch probleem)¹³. Het hele concept houdt altijd rekening met de waarden van de 3 P. Dus, die van Rotmans (2003) beschreven domeinen: economisch, ecologisch en sociaal-cultureel worden wel geraakt. Ook de combinatie van kennis vanuit verschillende domeinen en de verweving ervan wordt als belangrijk gezien.

De drie domeinen zouden nog verder uitgewerkt kunnen worden. Concreet zijn in de documenten alleen korte voorbeelden van verschillende sectoren genoemd, zoals energie,

¹³ Zie Latestijn et al. 2008: 2

afval, grondstoffen, zorg, logistiek, voedsel. In het toekomstbeeld zelf, wordt over materiële en immateriële eisen gesproken welke door vertaling naar de drie domeinen preciseerd zouden kunnen worden.

multi-schaal: Geografisch is de visie duidelijk opgezet, zij is verankerd in de grote Northwestern European Metropolitan Delta regio. Metropolitan Agriculture, zoals de naam al zegt is een echte regionaal verankerde visie.

Suggestie:

- *Multi-actor:* Het toekomstbeeld Metropolitan Agriculture zou door referentie naar (menselijke) actoren in het systeem nog aan scherpte en ook draagvlak winnen. Het zou duidelijk moeten worden of de visie wel draagvlak heeft en door de KOMBI-partijen gedeeld werd.
- *Multi-tijdschaal:* De urgentie voor het streven naar een Metropolitan Agriculture zou door het bepalen van een tijdstip voor realisatie erg profiteren en omhoog gaan. Daardoor zou ook maatschappelijk draagvlak creëert kunnen worden.
- *Multi-domein:* Het toekomstbeeld Metropolitan Agriculture kan profiteren door verder uitwerken van de drie domeinen.

Als TransForum realiseert wat zij in haar werkplan neerlegde, namelijk dat zij “tegelijktijd een aantrekkelijk toekomstperspectief voor de agroproductie zichtbaar in woord, beeld en cijfers” (TransForum, 2008c: 8) willen maken, dan is dat al een vruchtbare richting. Dit zou het concept zoals het nu staat met inhoud en transitiedoelen aanvullen. Naast de ontwikkeling van het toekomstbeeld, zou ook attentie aan de ontwikkeling van de paden erna toe besteedt worden, door het inhoudelijk aanvullen van haar procesmatige aanpak Shared Value Development.

4.2. Indicator 2: “Fit van TransForum visie en project portfolio”

Terwijl uit de analyse van indicator 1 bleek dat intern bij TransForum een vorm van duidelijkheid heerst wat het concept Metropolitan Agriculture omvat, gaaf een monitor van TransForum projecten aan, dat de belanghebbenden in de projecten met Metropolitan Agriculture “helemaal niets kunnen”¹⁴. Dat zou ermee te maken kunnen hebben, dat de richting Metropolitan Agriculture alleen in 2008 duidelijk zo benoemt en ontwikkeld werd, terwijl de projecten meestal al langer lopen.

De analyse van deze tweede indicator begint met een samenvattend gedeelte, waar het projectportfolio als geheel met hulp van de tien criteria beschreven wordt. In aansluiting daarop is er een poging gedaan zes praktijkprojecten tegen de twee grondlegende criteria van de visie aan te houden: uitgangssituatie en toekomstbeeld.

¹⁴ Persoonlijk gesprek, Oktober 2008.

Bij het lezen van de analyse van deze tweede indicator moet in het achterhoofd gehouden worden, dat er voor ieder project alleen de korte projectbeschrijving van de TransForum website¹⁵ ter grond ligt. Die hier getrokken bevindingen zijn dus ook met voorzichtigheid te genieten en vereisen ter bevestiging nog verder onderzoek. Ook wordt hier niet gekeken naar het transitiepotentieel van de projecten (of ze nu aan een transitie bijdragen of aan een ‘normale’ sociale verandering).

4.2.1. Richting

Uitgangssituatie (ook Probleempercepties): De beschrijvingen van de uitgangssituatie door de projecten is gekenmerkt door de volgende problemen: regelgeving en beleid, concurrerende ruimtegebruik, vraag en houding van de consument, probleemstelling rond om de agrarische ondernemer, milieuvraagstukken, (internationale) concurrentiepositie van de landbouw. Het worden ook kansen benoemd, zoals de brede nationale kennisbasis en het bijhouden van als waardevol geachte activiteiten (bvb blijven akkerboeren) en ruimtevormen (landschap als kans).

Toekomstbeelden: De toekomstbeelden zijn gebaseerd op een van de volgende: nieuwe nabijheid tussen producenten en consumenten, nieuwe producten, nieuwe bedrijfsvormen, nieuwe coalities of technologieën of op een industriële vorm van productie.

Padelementen: De projectbeschrijvingen noemen verschillende projectonderdelen, die als transitiepaden of elementen ervan beschouwt kunnen worden. Ofwel zij meestal niet aan een bepaalde tijdsdimensie gebonden zijn, lijken ze uitgewerkt en concreet te zijn.

Samenhang tussen de drie: De beschrevene uitgangssituaties en toekomstbeelden te bereiken via de padelementen van de afzonderlijke projecten sluiten meestal goed bij elkaar aan. De projecten hebben vaak een concreet toekomstbeeld.

De beschrijving van de uitgangssituatie heeft veel gemeen met de visie Metropolitan Agriculture. De projecten tonen ernaast aanvullende probleemstellingen rondom agrarisch ondernemerschap. Logisch gesproken zijn de toekomstbeelden en padelementen van de projecten, anders als de overkoepelende visie Metropolitan Agriculture op een brede inhoudelijke basis gesteld.

Suggestie:

- *Uitgangssituatie:* Scherp de uitgangssituatie van de visie aan door ze te vergelijken met de uitgangssituaties van de projecten.
- *Toekomstbeelden en Padelementen:* Neem de inhoudelijkheid als voorbeeld voor het verder ontwikkelen van de visie.

4.2.2. Duurzaamheid (***Bestaande duurzaamheidsnoties, Manifeste onduurzaamheid***)

¹⁵ Zie: <http://www.transforum.nl/content/blogcategory/33/43/lang.nl/> (geraadpleegd op 9.12.2008)

De projecten hechten echter veel verschillende betekenissen aan het concept duurzaamheid. In het middelpunt staat het streven naar waardecreatie in de 3-P termen, of expliciet of impliciet. Anders dan het concept Metropolitan Agriculture, worden op het micro-niveau wel mogelijke invullingen voor het 3-P concept gegeven:

- *people*: dierenwelzijn, goede arbeidsomstandigheden, voedselveiligheid
- *planet*: lage milieubelasting, energie-efficiëntie, uitwisseling van reststromen, minder transport, inzet van hernieuwbare grondstoffen
- *profit*: positieve bedrijfsresultaten, acceptabel inkomen voor boeren, nieuwe markten, nieuwe producten, lage kosten

4.2.3. Systemische karakter:

multi-actor: Alle projecten hechten waarde eraan, dat ze opgesteld zijn op een brede basis. In allen projecten werken de KOMBI-partijen samen aan de nieuwe waardecreatie.

multi-tijdschaal: Er wordt nauwelijks een tijdshorizon gegeven in de projectbeschrijvingen.

multi-domein: Een aantal projectbeschrijvingen verwijzen naar de drie door Rotmans (2003) benoemde domeinen (sociaal-cultureel, economisch, ecologisch) door naar waardecreatie in 3 P-termen te refereren. Andere benoemen wel een groot aantal verschillende sectoren, welke in een bepaald project samenwerken, zoals bvb. zorg, educatie, landbouw, banken, hotels en verzekeraars.

multi-schaal: De schaal van de projecten varieert van project naar project. Meestal zijn de projecten in het innovatiepad regionale ontwikkeling ook regionaal uitgericht dus met een Nederlandse regio verbonden. In het innovatiepad internationale agrifood-netwerken draaien de projecten op een regionale, nationale of internationale schaal. Het derde pad, vitale clusters speelt op regionale, nationale, internationale en transnationale schaal een rol.

4.2.4. Inbedding van het project

Omdat de meeste projecten al langer lopen was Metropolitan Agriculture meestal nog geen uitgewerkt concept toen de richtingen van de projecten geformuleerd werden. Op dit moment verwijst alleen de projectenvisie van Greenport Shanghai naar de overkoepelende visie.

4.2.5. Scoren van uitgangssituatie en toekomstbeelden van zes projecten met de TransForum visie

Hier worden zes toevallig gekozen¹⁶ projecten, met hun beschrijving van uitgangssituatie en toekomstbeeld gepresenteerd. In een volgende stap worden de uitgangssituaties van de projecten tegen de uitgangssituatie van de visie gehouden. In een tweede stap gebeurt

¹⁶ In een publiciteitspakje voor de praktijkprojecten met kaarten voor elk project waren ze de eerste en de laatste van elk van de drie innovatieve paden.

hetzelfde met de toekomstbeelden van de projecten en het toekomstbeeld van de visie Metropolitan Agriculture. In een derde stap wordt naar de samenhang tussen de uitgangssituaties van de projecten met het toekomstbeeld van Metropolitan Agriculture gekeken en in een laatste stap naar de samenhang tussen de uitgangssituatie van de visie Metropolitan Agriculture met de toekomstbeelden van de projecten. Zie afbeelding xxx voor een schematische weergave.

XX
X

XX

Afbeelding xxx: Analyseschema

	Uitgangssituatie	Toekomstbeeld
Visie:	<p><i>Problemen:</i> overspecialisatie, negatieve gevolgen van schaalvergroting en intensivering, voedselveiligheid, gebrek aan verenigenden wereldbeelden en probleempercepties, gebrek aan ruimte (of nu de dichotomie recreatie-landbouw of stad-land), en beleid als hinder, groeiende metropolen, groeiende middenklassen in opkomende industrielanden met behoefte aan ander voedsel en meer groene ruimte. Op een wereldwijde schaal worden systeemproblemen met water, energie en klimaat genoemd.</p> <p><i>Kansen:</i> grote kennisbasis van de Nederlandse landbouw, de ruimte voor experimenten groeiende behoeften voor regionaal geproduceerde producten</p>	<p>“A deliberately designed system of intelligently connected production sites that use the available resources, conditions and infrastructure in metropolitan areas to produce material and immaterial demands for the same metropolitan area” (Latestijn 2008: 1)</p>
Project A: Greenport Shanghai	<p>Ontbreken van voldoende ontwikkelruimte voor agroparken, beleid- en regelgeving als hinder, risico’s bij financiering, problemen bij voedselvoorziening van wereldsteden</p>	<p>Agroparken als potentiële oplossing voor de voedselvoorziening van wereldsteden en als mogelijkheid om substantiële duurzaamheidwinst te realiseren.</p>
Project B: Dairy Adventure	<p>Op termijn verdwijnende Europese steunmaatregelen; hoge eisen aan dierenwelzijn en kwaliteit van product en productie vanuit maatschappij; arbeidsomstandigheden van agrariërs</p>	<p>Nieuwe bedrijfsvormen voor de Nederlandse melkveehouderij waarin dierenwelzijn, milieu en een positief bedrijfsresultaat hand in hand gaan</p>

Project C: De Sjalon	Ontbrekende bedrijfsopvolging, matige economische prestaties en teruglopende werkgelegenheid	Grootlandbouwbedrijf als kans om akkerbouw in Nederland te behouden
Project D: Zilte Landbouw	Klimaatverandering zal de zeespiegel laten stijgen en tegelijkertijd daalt het land in de kustprovincies, vraag naar zoet water blijft groeien	Aanpassing (adaptatie): Door zilte kwel toe te laten in de kustprovincies ontstaan nieuwe kansen voor natuur, recreatie en landbouw
Project E: Flor-i-Log regie	"De concurrentiepositie (NL als fysieke knooppunt) komt onder druk te staan, nu in een internationaliserende omgeving, de fysieke stromen, informatie stromen en financiële stromen ontkoppeld kunnen worden"	"Nieuw business model voor de Nederlandse potplantensector waarbij Prosperity en Planet aspecten hand in hand gaan" zonder dat alle fysieke goederenstromen via Nederland lopen
Project F: Regionale Voedselketens	Gebrek aan strategisch ondernemerschap bij producenten belemmert stabiele relaties tussen producenten en retail	Stabiele relaties tussen producenten en retail gericht op een meer duurzaam geproduceerd supermarktassortiment

Tabel XXX: Zes praktijkprojecten

De uitgangssituaties:

De beschreven uitgangssituaties van twee van de projecten (A, B) hebben een erg goede fit met de aspecten van de uitgangssituatie, die voor de visie geschetst was. Project D en E hebben nog een goede fit, terwijl de uitgangssituaties geschetst voor project C en F niet de uitgangssituatie van de visie weerspiegelen maar op andere problemen/kansen aanspreken. Hier gaat het vooral om de al aangesproken probleemstellingen rond agrarisch ondernemerschap.

De toekomstbeelden:

Aangelegd tegen het toekomstbeeld van Metropolitan Agriculture spiegelen zich alle zes projecten meer of minder in sommige delen van de definitie. Zo zijn bvb. alle toekomstbeelden van de projecten 'designed', en als ze duurzaam zijn voldoen ze ook aan de 'immaterial demands'. Als de grote Northwestern European Metropolitan Delta regio als de metropolitaanse regio aangezien wordt, dan liggen ook alle (behalve Sjanghai) projecten in deze regio. En ze gebruiken alle min of meer de 'available resources, conditions and infrastructure'.

De uitgangssituatie van de visie en de toekomstbeelden van de projecten

Interessant is te vergelijken of de toekomstbeelden van de projecten ook aan de uitgangssituatie van de visie aansluiten. Grotendeels gebeurt dit wel, alleen is het opvallend dat drie van de projecten ook de problemen zouden kunnen versterken. Dit is te zien met betrekking tot projecten A, B en C omdat deze gedeeltelijk op een schalvergroting, intensivering en specialisatie inzetten. De negatieve gevolgen van deze verschijnselen zijn als problemen genoemd.

Het toekomstbeeld van de visie en de uitgangssituaties van de projecten

De uitgangssituaties van de projecten sluiten alle goed bij de visie aan, waaruit duidelijk wordt, dat Metropolitan Agriculture een echte overkoepelende visie is.

Suggestie:

- Scherp zowel het concept Metropolitan Agriculture als de samenstelling van het projectportfolio verder aan, door de uitgangssituaties en toekomstbeelden van projecten en de visie te vergelijken – voorkom daardoor dat probleemperceptie en toekomstbeeld niet samenhangend zijn.

Uit deze analyse wordt duidelijk, dat het toekomstbeeld Metropolitan Agriculture en echte overkoepelende werking heeft – dat aan het preciseren van de uitgangssituatie nog tijd mag besteedt worden en ook aan de samenhang tussen deze twee. Ofwel in deze analyse niet meegenomen, zijn de paden natuurlijk uiterst belangrijk, dus ook deze zouden in de samenhang betrokken worden.

4.3. Indicator 3: Fit van TransForum visie en heersende visies rond (duurzame) landbouw

De verhouding tussen de TransForum visie en andere heersende visies rond (duurzame) landbouw in Nederland wordt aan de hand van deze laatste indicator onderzocht. Bij het zoeken naar andere visies voor de toekomst van de Nederlandse landbouw lijkt het erop dat actuele visies en zulke voor de landbouw in zijn geheel nauwelijks bestaan. Er zijn wel visies over deelsectoren van de landbouw, zoals voor de melkveehouderij (door Courage¹⁷) of voor de glastuinbouw (door SIGN¹⁸) of over regionale gebieden.

Het schetsen van een toekomstscenario zelfs schijnt bij de overheid, meer precis het Ministerie van LNV, neergelegd te zijn¹⁹. Vooral het Min LNV is in de laatste jaren actief geweest op dit veld. Ten eerste werd naar aanleiding van het NMP4 in 2002 een Plan van Aanpak ‘transitie duurzame landbouw’ opgesteld. Dit werd opgevolgd door de nota van het Min LNV, Kiezen voor duurzame landbouw (2005) welke perspectieven voor de landbouw schetst. Daarnaast werd volgens Zijts et al. (2007) de vorming van toekomstbeelden voor een geheel nieuw landbouwsysteem bij het onderzoek neergelegd bvb Courage, SIGN maar ook InnovatieNetwerk en TransForum. In 2008 werd de Kabinetsvisie “Houtskoolschets Europees Landbouwbeleid 2020” publiceert de Nederlandse stappen binnen een langtermijn visie op het Europese Landbouwbeleid.

In het volgende wordt de visie van de overheid, verwoordt in de Plan van Aanpak 2002 en de Kabinetsvisie 2008, en de ambities uit verschillende sectoren welke in een rapport van Borgstein et al. synthetiseert zijn, langs de bekende tien criteria analyseert en met de TransForum visie Metropolitan Agriculture vergeleken. De namen en achtergrond van de

¹⁷ Zie Zijts et al. (2007)

¹⁸ Zie Zijts et al. (2007)

¹⁹ Dit bevestigt ook de sterke regisserende rol, die het Min LNV over de sector heeft. Geen van de traditionele agrarische organisaties (zoals LTO of productschappen) hebben een eigene visie ontwikkeld. Als wel, dan niet voor een duurzame landbouw in zijn geheel. Maatschappelijke organisaties zoals Milieudefensie hebben zonder twijfel ook hun visie op de toekomstige landbouw. Deze stemmen zouden in een toekomstig onderzoek gehoord moeten worden.

rapporten zijn in Appendix B uitgelegd. Er wordt niet op alle bevindingen ingegaan, omdat de tien criteria in enkele gevallen niet toepasbaar was – wel op de belangrijkste.

4.3.1. Visie van de overheid (2002 en 2008)

Richting

Uitgangssituatie (ook Probleempercepties):

De uitgangssituaties die door het LNV in 2002 en 2008 geschetst worden zijn heel breed en omvatten vele verschillende deelaspecten. Hier worden deze genoemd, die interessant voor TransForum zouden kunnen zijn.

Consequenties van mogelijke/aanstaande reformen van het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid van de EU (GLB), de rol van de structurele internationale ongelijkheid in fase, tempo en ambitie voor de landbouw, de spanningen rond bedrijfsvoering, het verschil tussen consumptie- en gedragspatronen van burgers en consumenten en het bestaan van regionale wensen in en veld van (inter)nationale krachten en sturing zijn deelaspecten, die door TransForum opgepakt zouden kunnen worden. Ook spreekt TransForum van ‘negatieve gevolgen van het landbouwsysteem’ zonder deze verder te benoemen, zoals biodiversiteit, bodemkwaliteit en –kwantiteit, watergebruik.

De uitgangssituatie van TransForum legt nadruk op territoriaal ruimtegebrek vanwege een metropolitane omgeving. Zonder de verstedelijking te negeren geeft het Ministerie van LNV aan, dat rond twee derde van de Nederlandse grond voor de landbouw gebruikt worden.

Suggestie:

- Scherp de beschrijving van de uitgangssituatie aan een zie wat het doet met het geformuleerde toekomstbeeld.

Het toekomstbeeld:

Het toekomstbeeld van de overheid in 2008 is weergegeven als “beloning van maatschappelijke prestaties [van de boeren] en bevordering van concurrentiekracht en duurzaamheid”. In 2002 wordt het beeld van een duurzame landbouw in vorm van een “waaier van eisen, richtlijnen, wensen en verwachtingen” geschetst waar duurzame landbouw gedefinieerd wordt als “een maatschappelijk geaccepteerde landbouw die voldoet aan ecologische, sociaal culturele, economische en internationale doelstellingen” (6).

Het beeld van een waaier weekt associaties met het boekje van de Metropolitan Agriculture. Elk van de toekomstbeelden heeft zijn eigen zwaartepunt. Terwijl de toekomstbeelden vanuit de overheid een accent op de maatschappelijke acceptatie leggen is dat voor Metropolitan Agriculture de territoriale aspect. Echter niet als basis maar als kader brengt ook het LNV de territoriale aspect van een stedelijke omgeving aan. Het bindende doel is “een brede, goed verankerde maatschappelijke acceptatie en waardering van de landbouw als een structureel element van een hoogontwikkelde stedelijke samenleving” (LNV 2002: 2). En ook Metropolitan Agriculture heeft een focus op maatschappelijke acceptatie: aan de ‘productie

van materiele en immateriële eisen' zou voldaan moeten worden. Een verschil tussen de beelden is de manier van formuleren, terwijl de definitie van Metropolitan Agriculture erg technisch is, gebruikt het ministerie meer gewone taal – ook al worden grote voor verschillende uitleg vaatbare worden gebruikt.

Suggestie:

- Beschrijf het toekomstbeeld minder technisch om meer draagvlak te creëren.

Transitiepaden

De paden om van de uitgangssituatie naar het toekomstbeeld te komen, zijn in het Plan van Aanpak in 2002 in de termen van drie domeinen geformuleerd: ecologisch, sociaal-cultureel en economisch. Binnen deze velden zijn concrete acties genoemd en ook kwalitatieve en kwantitatieve (transitie)doelen als deel van het toekomstbeeld. Zo is in het kader van ecologische duurzaamheid het voldoen aan alle minimumvoorwaarden, die internationaal bepaald zijn op en zo hoog mogelijk niveau een doel, een concrete actie is beperking van het ammoniakuitstoot. In het latere document van 2008, dat in het kader van een Europees landbouwbeeld geschreven is zijn heel concrete transitiepaden genoemd, zoals bvb volledige ontkoppeling van de inkomenssteun, een gerichte beloning introduceren in maatschappelijk waardevolle gebieden, stimuleren van concurrentiekracht door bevordering van kennisontwikkeling en innovatie en opbouw van risico- en crisisbeheersmaatregelen.

De transitiepaden voor de overheidsvisie zijn inhoudelijk duidelijk neergezet en in 2002 ook duidelijk aan duurzaamheid gekoppeld. Terwijl de paden van de visie Metropolitan Agriculture ingedeeld zijn naar de drie innovatieve paden van het praktijkprogramma (vitale cluster, regionale ontwikkeling, internationale agri-food netwerken) worden de paden bij de overheid langs de 3P geformuleerd.

Suggestie:

- Scherp de transitiepaden inhoudelijk meer aan, daardoor wordt de visie meer grijpbaar en kan beter maatschappelijke draagvlak creëren worden.

Duurzaamheid

Duurzaamheid wordt in het plan van aanpak uitgebreid besproken, volgens het LNV gaat het “bij het streven naar duurzame landbouw [...] om doelen van en voor ‘de samenleving’, een mix van doelen gerelateerd aan burgers, consumenten, streekbewoners, recreanten, ondernemers en toekomstige generaties, hier en elders in de wereld” (2002: 2) “Een duurzame landbouw is ecologisch, sociaal-cultureel en economisch duurzaam, hetgeen deels wordt uitgedrukt in harde minimum-normen op specifieke onderdelen en voor het overige in meer algemene streefdoelen” (2002: 2)., deze laatste wordt ook in 2008 nog gehanteerd: “Duurzame ontwikkeling is het streven om een evenwicht te vinden tussen economische, ecologische en sociale ontwikkeling” (2008: 5) - nu en later, hier en internationaal.

Aan deze laatste definitie sluiten de duurzaamheidsnoties van TransForum goed aan – de balans tussen de 3P vinden. De aspect van tijd en ruimte uitgedrukt met ‘nu en later, hier en internationaal’ zou een toevoeging voor de TransForum definitie kunnen zijn. Alleen de

definitie uit 2002 hanteert nog harde normen en doelstellingen, en aspect aan welke TransForum geen aandacht geeft.

Suggestie:

- Overdenk de aspecten van tijd en ruimte in de definitie van duurzaamheid.

Systeem

Multi-actor

Uit de rapporten wordt duidelijk, dat de overheid zich zelf een kaderstellende rol geeft terwijl het handelingsinitiatief vooral bij maatschappelijke organisaties en bedrijven zou liggen. Er wordt een vijftal belanghebbende partijen geïdentificeerd: primaire producenten, burgers en consumenten, verwerkend bedrijven, retailers en de overheid. In vergelijking met TransForum is er dus minder aandacht voor de nieuwe vormen van samenwerking in vorm van een KOMBI-aanpak – waarin ook een sterkte van het TransForum beeld duidelijk is.

Multi-tijdschaal

De plan van aanpak leegt een heel duidelijke tijdschaal, er is een langtermijnvisie voor 2030 met tussendoelen en harde doelen voor de korte termijn. Ook in 2008 wordt er een langtermijnvisie geschetst, dit keer voor 2020. TransForum zou hieraan aan kunnen sluiten en haar visie in een tijdschaal kunnen inbedden om de sense of urgency en het engagement te verhogen.

Multi-domein

Zoals van TransForum worden ook door de overheid verschillende domeinen aangesproken in termen van de 3-P aanpak en ook in termen van de actoren.

Multi-schaal

De rapporten van de overheid legen een klare verbinding van de regionale, nationale, internationale en globale schaal. Als duidelijk territoriaal georiënteerde visie, is Metropolitan Agriculture scherp in het neerzetten van de een regionale schaal, de Northwestern European Metropolitan Delta regio. Wat de uitkomsten van de anderen twee visies eraan nog bijvoegen is de verweving van ‘het hier en het daar’ – of global of internationaal.

Suggestie:

- Koppel de visie met data voor de realisatie van tussendoelen om de sense of urgency te verhogen.

4.3.1. Visie van de regimespelers (2007)

Om vergeleken mogelijk te maken en omdat TransForum zijn werk niet naar sectoren opsplijst, wordt hier alleen naar overkoepelende aspecten van de sectordialogen gekeken. Om vergelijken mogelijk te maken wordt hier naar overkoepelende aspecten van de sectordialogen gekeken.

Richting

In de sectordialogen is er geen gezamenlijke uitgangssituatie voor alle sectoren specificiert, wel voor de aparte sectoren. Ofwel het ook ontbreekt aan een gezamenlijk toekomstbeeld zijn er wel een aantal ambities genoemd welke sectoroverkoepelend waren. Deze kunnen als transitiedoelen gezien worden en werden opgesplitst langs de 3P.

- People: maatschappelijke acceptatie en draagvlak voor de bedrijven en de productie
- Planet: Twee groepen zijn te onderscheiden. De dierlijke sectoren (varkenshouderij, melkveehouderij en pluimveehouderij) vinden het vooral belangrijk dat er gesloten kringlopen en gesloten systemen komen. Bij de plantaardige sectoren (akkerbouw, glastuinbouw en opengrondstuinbouw) gaat het meer om het beperken van de belasting voor het milieu.
- Profit: continuïteit en rentabiliteit: zonder voldoende rendement zal er geen continuïteit zijn

Drie overkoepelende thema's werden benoemd die de drie innovatieve paden van het TransForum praktijkprogramma weerspiegelen: innovaties en duurzaamheid; rol van de retail en relatie met ruimtelijke ordening.

Deze analyse laat zien, dat in de sectoren wel een perceptie van de uitgangssituaties en concrete transitiedoelen bestaan, maar dat een verenend streefbeeld ontbreekt – zowel in de sectoren als tussen de sectoren. De visie Metropolitan Agriculture lijkt verder te kijken en te zijn in haar ontwikkeling. De loskoppeling van de visie van de klassieke onderverdeling in landbouwsectoren ondersteunt de creatie van een fundamenteel ander systeem (doel van een transitie) omdat de oude structuren niet gesteund worden maar een poging gedaan wordt, deze open te breken.

Duurzaamheid

Zoals TransForum beschrijven ook de sectordialogen een evenwicht tussen de 3-P als duurzaamheid. In tegenoverstelling tot TransForum, beschrijven de sectordialogen de 3-P ook inhoudelijk en zetten deze in relatie met elkaar. Alleen wordt de relatie alleen in termen van rivaliteit aangetond – als een soort manifeste onduurzaamheid. Deze aanpak zou nog uitgebouwd kunnen worden door aandacht aan de interactie en verweving van de 3-P zou te besteden.

Systeem

De aanpak was in ieder geval gebaseerd op een KOMBI-aanpak. Bepaalde acties zijn voor verschillende partijen geformuleerd en de deelnemers van de dialogen kwamen van verschillende partijen. Het multi-domein karakter werd duidelijk omdat innovatie vanuit het 3-P kader vorm gegeven zou worden door samenwerking van verschillende betrokken partijen uit het onderwijs, overheid, onderzoek en bedrijfsleven.

Uit deze vergelijking worden de sterke kanten van de visie Metropolitan Agriculture duidelijk, vooral de sectoroverkoepelende aanzet. Niet doorontwikkelde delen van de

sectordialogen zoals de 3-P aanpak en ook de goede inhoudelijke passing van de transitiedoelen vestigen de aandacht ook voor de TransForum visie op deze delen.

Suggestie:

- Geef inhoudelijke vorm aan de transitiedoelen.

4.4. Afsluitend

Hier zou een samenvatting van de suggesties volgen:

INDICATOR 1

Suggestie:

- De uitgangssituatie bewust niet alleen als kans- of probleemgedreven neerzetten. Door beide componenten te raken kan een holistisch beeld geschetst worden.
- Maak het toekomstbeeld naast verenigend ook richtingswijzend, door transitiedoelen op te stellen. Deze kunnen bvb. uit de doelen van de drie innovatie paden van het praktijkprogramma bestaan.
- Maak de integrale aanpak Shared Value Development nog sterker door inhoudelijke paden aan te geven. Ook hier kan bvb naar de drie innovatieve paden van het praktijkprogramma voor inspiratie gekeken worden.
- De tijdsdimensie, die door de volgende beschrijving van duurzame ontwikkeling uitgedrukt wordt: “sustainable development in agriculture can be looked upon as adaptability and flexibility over time when it comes to responding to changing demands and perceptions” (Latestijn et al. 2008: 5), zou ook onderdeel worden van het toekomstbeeld Metropolitan Agriculture.
- *Multi-actor*: Het toekomstbeeld Metropolitan Agriculture zou door referentie naar (menselijke) actoren in het systeem nog aan scherpte en ook draagvlak winnen. Het zou duidelijk moeten worden of de visie wel draagvlak heeft en door de KOMBI-partijen gedeeld werd.
- *Multi-tijdschaak*: De urgentie voor het streven naar een Metropolitan Agriculture zou door het bepalen van een tijdstip voor realisatie erg profiteren en omhoog gaan. Daardoor zou ook maatschappelijk draagvlak creëert kunnen worden.
- *Multi-domein*: Het toekomstbeeld Metropolitan Agriculture kan profiteren door verder uitwerken van de drie domeinen.

INDICATOR 2

Suggestie:

- *Uitgangssituatie*: Scherp de uitgangssituatie van de visie aan door ze te vergelijken met de uitgangssituaties van de projecten.
- *Toekomstbeelden en Padelementen*: Neem de inhoudelijkheid als voorbeeld voor het verder ontwikkelen van de visie.
- Scherp zowel het concept Metropolitan Agriculture als de samenstelling van het projectportfolio verder aan, door de uitgangssituaties en toekomstbeelden van projecten en de visie te vergelijken – voorkom daardoor dat probleemperceptie en toekomstbeeld niet samenhangend zijn.

INDICATOR 3

Suggestie:

- Geef inhoudelijke vorm aan de transitiedoelen.

- Scherp de beschrijving van de uitgangssituatie aan een zie wat het doet met het geformuleerde toekomstbeeld.
- Beschrijf het toekomstbeeld minder technisch om meer draagvlak te creëren.
- Scherp de transitiepaden inhoudelijk meer aan, daardoor wordt de visie meer grijpbaar en kan maatschappelijke draagvlak creëert worden.
- Overdenk de aspecten van tijd en ruimte in de definitie van duurzaamheid.
- Koppel de visie met data voor de realisatie van tussendoelen om de sense of urgency te verhogen.

Appendix A

Documenten voor analyse van Indicator 1

1. TransForum, Jaarverslag 2006
2. TransForum, Jaarverslag 2007
3. TransForum, Website: Subcategorie Visie
4. Create2connect, Metropolitane Agroproductie
5. TransForum, Werkplan 2008-2010
6. Latestijn et al. TransForum: Organizing the transition towards Metropolitan Agriculture
7. Latestijn et al. TransForum: Organizing the transition towards Metropolitan Agriculture. Abstract

Appendix B

Documenten voor analyse van Indicator 3

1. LNV (2002) Plan van aanpak ‘transitie duurzame landbouw’ 2003-2006
 - Uitgangspunt voor de LNV-aanpak van de Transitie Duurzame Landbouw
2. Borgstein, M.H., H. Leneman, L. Bos-Gorter, E.A. Brassier, A.M.E. Groot & M.F. van de Kerkhof, 2007. Dialogen over verduurzaming van de Nederlandse landbouw; ambities en aanbevelingen vanuit de sector. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 44.
 - In het kader van de Plan van Aanpak voor de Transitie naar een Duurzame Landbouw 2002, zou regelmatig bijgehouden worden hoe ver de landbouwsector is in de verduurzaming van de landbouw. Daarbij wil het ministerie graag weten wat de diverse partijen zelf eigenlijk willen realiseren en hoe zij aankijken tegen de verschillende duurzaamheidsthema's. Het rapport is een monitoringsproduct van de kwalitatieve vorm van monitoring door het LNV.
3. LNV (2008) Kabinetsvisie “Houtskoolschets Europees Landbouwbeleid 2020”.
 - Dat is de langetermijnvisie op de toekomst van het Europees landbouw- en plattelandsbeleid richting 2020 en de stappen die Nederland kan nemen om daaraan invulling te geven. De analyse was beperkt op relevante nationale stappen. Het toekomstbeeld op EU-schaal is: "De Europese landbouw moet zich verder blijven ontwikkelen om een concurrerende, duurzame en veilige landbouwproductie binnen Europa te realiseren die is afgestemd op de effectieve vraag binnen en buiten Europa en die tevens een belangrijke bijdrage levert aan de wereldwijde voedselvoorziening en het behalen van de Millennium Development Goals."
4. LNV (2005) “Kiezen voor duurzame landbouw. Een visie op de toekomst van de Nederlandse agrarische sector.”
 - Deze nota is niet deel van de analyse. De redenen ervoor zijn, dat er wel toekomstige scenario's voor de landbouw gegeven worden, deze zijn echter gegeven in vorm van een prognose van economische en maatschappelijke ontwikkelingen en wettelijke randvoorwaarden special op het gebied van milieubescherming. Het is dus meer een modellering gebaseerd op kwantitatieve data dan het kwalitatieve schetsen van een normatieve visie of een beeld.

Bibliographie

- Bieleman, J. (2008) Boeren in Nederland. Boom: Amsterdam.
- Boone, K., C. de Bont, K.J. van Calker, A. van der Knijff en H. Leneman. (2007). Duurzame landbouw in beeld; Resultaten van de Nederlandse land- en tuinbouw op het gebied van people, planet en profit. Den Haag, LEI, Wageningen UR.
- Borgstein, M.H., H. Leneman, L. Bos-Gorter, E.A. Brasser, A.M.E. Groot & M.F. van de Kerkhof, 2007. Dialogen over verduurzaming van de Nederlandse landbouw; ambities en aanbevelingen vanuit de sector. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 44.
- Brouwer, F.M., C.J.A.M. de Bont, H. Leneman en H.A.B. van der Meulen (2004). Duurzame Landbouw in Beeld. LEI: Den Haag. Rapport PR.05.01.
- CBS (2007) Feiten en cijfers van de Nederlandse agrosector 2006/2007.
- Create2Connect (2008) Metropolitane Agroproductie. Visie, aanpak en rol van TransForum. Amsterdam
- Diepenmaat, H. (2008) Omgaan met veel belangen. Multi-actor procesmanagement – een praktische introductie. Concept brochure versie 16.11.2008. Zeist: Actors Procesmanagement BV.
- Groot, A.M.E, M.H. Borgstein, H. Leneman, M.F. van de Kerkhof, L. Bos-Gorter & E.A Brasser (2007). Dialogen over verduurzaming van de Nederlandse landbouw; gestructureerde sectorialogen als onderdeel van een monitoringsmethodiek .Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 45.
- Haan, H. de & Rotmans, J. (2008) Patterns in Transition. Understanding Complex Chains of Chains. Submitted to Research policy.
- Henneman, P. (2007) Scherp kijken gericht navigeren. Transitie monitoring Transforum. Eerste iteratieslag. DRIFT/TransForum
- Latestijn, H.C. van (2008) TransForum: organizing the transition towards Metropolitan Agriculture. Executive Summary of a presentation at the Agriculture in transition conference. Wageningen 26.-28.10.2008
- Latestijn, H.C. van, Veldkamp, A., Altvorst A.C. van, Beers, P.J., Boon, H. de, Eweg, R., Fischer, A., Jacobsen, E., Kleef, A. van, Mager, S., Mommaas, H., Smeets, P.J.A.M., Spaans, L., Trijp, J.C.M. van, (2008) TransForum: organizing the transition towards Metropolitan Agriculture. Paper downloadable at http://www.transforum.nl/images/stories/presentaties/tf_organizing_ma_v2 - hvl.pdf (geraadpleegd op 12.11.2008)
- LEI Wageningen UR/CBS (2008) Land- en Tuinbouwcijfers 2008. LEI-Rapport 2008-048.

Leenders, A., K-J. Hin, M. Hulsinga en S. de Jong, (2005) Burgerdialoog duurzame landbouw. Inhoudelijke rapportage. Schuttelaar & Partners, Den Haag

LNV (2002) Plan van aanpak ‘transitie duurzame landbouw’ 2003-2006.

LNV (2005) Kiezen voor landbouw. Een visie op de toekomst van de Nederlandse agrarische sector. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit: Den Haag.

LNV (2008) Kabinetsvisie “Houtskookschets Europees Landbouwbeleid 2020”.

Loorbach, D. (2007) Transition Management. New mode of governance for sustainable development. International Books: Utrecht.

Rotmans, J. (2003) Transitie management. Sleutel voor een duurzame samenleving. Van Gorkum: Assen.

Rotmans, J. (2006) In: Transitie monitoring: Reflectie op lopende zaken. Verslag Vijfde Verdieping (20 juni, 2007)

Snijders, H., Vrolijk, H. & Jacobs, D. (2007) De economische kracht van agrofood in Nederland. RUG/LNV.

Taanman, M. & Diepenmaat, H. (2008) Transitie monitoring. Monitoringsraamwerk en eerste ervaringen. DRIFT

TransForum (2007a) Jaarverslag TransForum 2006: Duurzaam ondernemen met kennis. Zoetermeer: TransForum.

TransForum (2007b) MidTermReview: Self-evaluation TransForum. Zoetermeer: TransForum & De Beuk.

TransForum (2008a) Jaarverslag TransForum 2007. Duurzaam ondernemen met kennis. Zoetermeer: TransForum.

TransForum (2008b) Annual Report TransForum 2007. Sustainable development through knowledge. Zoetermeer: TransForum.

TransForum (2008c) Van ‘Transitie Duurzame Landbouw’ naar ‘Shared Value Development for Metropolitan Agriculture’. Werkplan TransForum 2008-2010 Concept 28 August 2008

TransForum (xxxx) Self evaluation mid term review

VROM (2001) Een wereld en een wil werken aan duurzaamheid. Nationaal Milieubeleidsplan 4 - samenvatting, ministerie van VROM: Den Haag.

WCED (1987) Our Common Future. Accessible <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm> (geraadpleegd op 25.11.2008)

Zeijts, H. van M. van Eerdt, J.W.H. van der Kolk (2007). Duurzame ontwikkeling van de landbouw in cijfers en ambities. Veranderingen tussen 2001 en 2006. MNP-rapport nr. 500139011. Milieu- en Natuurplanbureau, Bilthoven.